

İsimden Fiil Türeten +ç1-/+ç1- Eki ve Gelişmiş Şekilleri

+ç1-/+ç1- noun-to-verb derivational suffix and its developed forms

Erol GÜNGÖRDÜ

Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Ankara-TÜRKİYE

ÖZET

Bu makalede, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yer alan +ç1-/+ç1- yapım eki ve gelişmiş şekillerinden türemiş sözler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: +ç1-/+ç1- eki,+ç1-/+ç1- ekinden gelişmiş ekler, tarihî lehçe, çağdaş lehçe, yapım eki, yapı bilgisi.

ABSTRACT

In this article, the derivational affix +ç1-/+ç1- which is in historical and modern Turkish dialects and the words which have derived from its developed forms have been examined.

Key words: The derivational affix +ç1-/+ç1-, the derivational affixes which has developed from the derivational affix +ç1-/+ç1- , historical dialect, modern dialect, the derivational affix, morphology.

1. GİRİŞ

Türk dilinin en eski yapım eklerinden biri olduğu anlaşılan +ç1-/+ç1- eki, yapı bilgisi çalışmalarında hemen hemen yok sayılmıştır.Oysa gerek dilimizin ekler düzeninin işleyişindeki yetkinliği gözler önüne sermek, gerekse dil tarihimizin ne denli köklü olduğunu belirtmek yönünden tek ekin bile değerlendirilmesi büyük bir önem taşır.

+ç1-/+ç1- ekinden gelişmiş ekler üzerine çeşitli incelemeler yapılmış olsa da bu incelemelerin, söz konusu eklerin yapı ve kökenleriyle ilgili olarak inandırıcı bir açıklama getirmekten uzak oldukları da bir gerçektir.

Dil bilincimizde yaşamayan +çı-/+çi- ekiyle ondan gelişen biçimlerin incelendiği bu yazının ana dilimizin ek varlığına ilişkin çalışmalara mütevazı bir katkı olacağını umuyoruz.

2.+çı-/+çi-

+çı-/+çi- eki, akraba dillerden Moğolcada ‘kendisinden önce gelen kelimenin elde edilmesini ifade eden’ +ci- ve +cira-/+cira- ekleriyle de ilgilendirilebilir: *bayacı*- ‘zenginleşmek’ <*bayan* ‘zengin’, *üreci*-‘üremek, artmak’<*üre* ‘tohum’, *amurci*- ‘barışmak, huzur bulmak’<*amur* ‘barış, huzur’; *sayicira*-‘iyileşmek’<*sayin* ‘iyi’, *añgicira*-‘ayırmaq’<*añgi* ‘ayrı’, *magu-cira*-‘kötüleşmek, bozulmak’<*magu* ‘kötü’(Poppe, 1992).

Tarihî metinlerde+çı-/çî ekinden türemiş en eski veri olarak *törçî-* fiilini tanklayabiliriz. Arat (1979) ve Atalay’ın (1992) *türçî-* biçiminde verdikleri bu fiil, Clauson (1972) tarafından *törçî-* okuyuşuyla kaydedilir. Bu üç kaynaktan da anlamlandırma aynıdır: ‘başlamak’ .A. von Gabain (1988), bu fiili *törçî-*(-ü-?) ‘türemek, meydana gelmek’, Caferoğlu (1968) ise *törçî-* ‘türemek, doğmak, neşet etmek’ ve *türçî-* ‘türemek, kurulmak, teessüs etmek’ olarak verir. Bu durum *türçî-* ve *törçî-* şekillerinde iki ayrı fiil varlığının delili mi sayılmalıdır? Her iki fiilin anlamlarındaki yakınlık bizi kök birliğine götürebileceği gibi *türçî-* okuyuşunun köken açıklamasını güçleştireceği bellidir. Aslında *törçî-* fiili gibi aynı kökten gelişen ve aynı anlamı taşıyan *töri*-~*törü-* ‘yaratılmak, türemek, meydana gelmek’ (Arat, 1979) fiilinin tanıklığında çözümlememizi yapabiliriz: *törçî-*< *tör+çî-. Kelimenin kökü, Türkçedeki en eski ses olaylarından biri olan *r*~*z* nöbetleşmesi göz önünde tutularak ET *töz* ‘asıl, nesep,soy’ ile birleştirilebilir.

+çı-/+çi ekinin türemelerinin güzel bir örneğini Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde (XIV-XV.yy) buluruz: *derci*-‘terler gibi olmak’(TarS II)<*der* ‘ter’. Bu fiil, Ordu ağzında farklı bir anlam yüklenmiştir: *terçî-*‘kışın güneşli günlerde kar erimeye başlamak’ (Derl S, XII). Aynı fiil, Türkmen Türkçesinde genişlemiş bir şekilde görülür: *derçik*-‘hafifçe terlemek’(Türkm-TürkS)<*der* ‘ter’+çî-*k*-. Türkmence *derçire*-~*dercira*-1. ‘hafifçe terlemek’; 2. ‘buğulanmak’ fiilinin yapısında da +çı-/+çi- ekinin saklandığı açıktır. Tabii bu fiilde bir birleşik ek söz konusudur. Özb. *terçile*-‘buğudan hasıl damlalarla kaplanmak’ (Öztürk, 1997)fiilini *terçil* ‘çabuk terleyen,çok terleyen’+e-değil de *terçile*-(sıklık eki) biçiminde çözümlemek daha doğru olsa gerek. Lebed

ağzında da korunan *terçi-* ‘terlemek’ (Korkmaz,1967), Kazak (Kzk T S) ve Karakalpak Türkçelerinde (Kkalp TT S IV) ise ç>ş değişmesine uğramış olarak tespit edilir:*terçi-* ‘hafifçe terlemek’. Kırg. *terçil* ‘çok terleyen’(Kırg S II)<*ter* ‘ter’+*çi-l*.Türkm. *düypçi-* ‘temellendirmek’<*düyp* ‘temel’+*çi-*(Korkmaz, 1967) fiili de ilgi çekici bir türevidir. Türkm. *kircik-*‘hafifçe kirlenmek’ (Türkm-Türk S) <*kir* ‘kir’ve *demcik-*‘soluk almada güçlük çekmek’(Türkm-Türk S) <*dem* ‘soluk,nefes’ fiilleri de -k- ekiyle genişlemiş türemelerdir.

Kırg.*telçi-*‘(çocuk,yavru) ilk adımları atmak, yürümeye başlamak’ (Kırg S, II) <*tel*‘yabancı annenin yanına terk edilen genç hayvan’ fiili de bir başka türevidir.

İlkin XIV. yüzyıl Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde gözlenen *kancık-*‘kan oturmak’ (TarS IV) fiilinin de-Türkmence *derçik-* gibi- +*çı*/*+çi* ekinden geliştiği bellidir: *kancık*<*kan* ‘kan’+*çı-k*-.Bu fiil, Erzincan ağzında da tanıklanır: *gançık-* ‘insanın bir yeri bir şey arasında sıkışarak kan toplamak’(Derl S, VI). Azb. *gançır* ‘darbe veya sıkışma sebebiyle deri ile et arasında toplanan kan’(Az T D K) sözü de aynı fiilden türemiş bir isimdir:*gançır* <*kan*+*çı-r*.

*evci-*1. ‘evinin işine ve eksikliklerine düşkün olmak, eksikliklerini tamamlamaya çalışmak’; 2.‘(herhangi bir hayvan)eve alışmak, evcilleşmek’(Derl S, V) fiili, Türkiye ağızlarının eskicil dil değerlerini değerlerini saklamak bakımından ne denli önemli olduğunu gösterir. Eski Türkiye Türkçesinde *evcimen* ‘evine bağlı’(Y Tar S), Yeni Türkiye Türkçesinde *evcimen* 1 ‘evine, ailesine çok bağlı (kimse)’; 2‘ev işlerini iyi bilen, becerikli (kadın)’ 3 ‘aklı başında, sakin’ (Türk S I), ağızlarda ise *evcimen* ‘evde beslenen hayvan’ (Derl S, V), *evcimen* ~ *evciman* ~ *evcuman* ~ *evcimen* ‘ev işlerinde becerikli, çalışkan olan, derleyip toparlayan (kadın)’ (Derl S, V), *evciman* ‘tutumlu’ (Derl S, V), *evciman* ‘ev işlerinden iyi anlayan, çalışkan’(Derl S, XII) şekillerinde belirlenen kelime *evci-*(<*ev+çi-*) fiilinden türemiştir. *evcimen* kelimesini *ev+ci+men* biçiminde çözümleyebilir miyiz? Söz gelişi yapıcı *evcimen*’e benzer *işçimen*~*işçiman*~*işçiman* ‘çalışkan, becerikli, iş bilen’(Derl S, VII) ve *dilcimen* ‘hoş sohbet, tatlı konuşan’(Derl S, IV)kelimelerinin, kolay bir çözümleme biçimi olmakla birlikte, tabanları isim olarak kabul edilebilir. Ancak *evci-* fiilinin şu türevi göz önünde tutulursa çözümlememiz doğrulanmış sayılır: *evcimik*~*evçimik* ‘tutumlu’ (Derl S, V), *evcümük* ‘ ev işlerinde becerikli, çalışkan olan,derleyip toparlayan (kadın)’(Derl S, V)<*evçi-mik* .

kıymık, soymuk, ekşimik sözlerinde gözleendiği gibi genel olarak kılışın veya oluşun ürünü isimler türeten *-mık/-mik*(~*-muk/-mük*)eki, sıfatlar da türetebilir: *kısmık* ‘cimri, pinti’(Derl S, VIII).

Türkiye ağızlarındaki *+çı/-+çi-* ekli şu türevler de ilgiye değer: *kapçı*-‘ceviz, badem gibi meyvelerin üzerindeki yeşil kabuk soyulmak’(Derl S, VIII)< *kap* ‘ekmek kabuğu’ (age, 2629),ayrıca bkz. *kap* ‘kabuk, kışır’ (Tar S, IV), *kakılcı*- ‘kurumak’(Derl S, VIII)< **kakıl*,bkz.*kakır* ‘zayıf, kuru, ince’(age, 2603), DLT *kak*‘suyu kurumuş yer ve nesne’(II, 282), ETT *kak* 1. ‘elma,armut,kayısı gibi meyvaların kurusu’; 2. ‘kadit,kurutulmuş et’ (Y Tar S), YTT *kak* ‘kuru olup kakırdayan şey, bilhassa meyva kurusu’ (Tem TS II, 620), ETT *kakırcı*- ‘ses çatallanmak, çatlak çıkmak’ (Y Tar S) <*kakır* 1. ‘kuru şeylerin birbirlerine sürtünmesi ile çıkan sesi taklit ve tasvir eder’; 2. ‘tekrar edilerek sıfat gibi de kullanılır ve ‘pek kuru’anlamına gelir’(Tem TS), *kakır kakır gül*- ‘ses çıkararak ve sürekli gülmek’ (Derl S, VIII), TT(ağ.) *buncuk*-(~*bunduk*) 1. ‘sıkılmak, darılmak, sabrı kalmamak’; 2. ‘yüz hafifçe terlemek’ (Derl S, II) <*bun*+*çık*-<*bun* ‘sıkıntı’(age,791), *bung* ‘sıkıntı, keder, gam’(age, 792).

Örneklerden anlaşıldığı gibi *+çı/-+çi-* eki oluş bildiren nesnesiz fiiller türeten bir ek görünüşündedir. *+çı/-+çi-* ekinden türemiş sözlerin sayılarının düzenli incelemelerle daha da artırılacağı söylenebilir. *+çı/-+çi-* eki Türk dilinin tarihî ek varlığı içinde yerini almalıdır.

2.1.+çıl/+çil,+çul/+çül,+cıl/+cil,+cul/+cül

İsimden isim türeten bu ekin *+çı/-+çi-* ekinden geliştiği düşünülebilir: *+çıl/+çil*<*+çıl/+çil*-*l/+çil*-l .Kırg. *terçil* ‘çok terleyen’(Kırg S, II) ve Kkalp. *terçil* ‘çok terleyen,sürekli terleyen,terleyip duran’(Kkalp T T S, IV) sıfatı *terçi-* fiilinden *-l* ile türemiş bir kelime olarak çözümlenebilir.Aynı şekilde *evcil* ‘ehli’sözü de *evci-* tabanından *-l* ile kurulmuş bir söz niteliğinde görülebilir.Bu bakımdan söz konusu kelimeler bize *+çıl/+çil* ekinin kökeniyle ilgili ipuçları veren sağlam tanıklardır. Eski Türkçe çağında bile işlek bir ek olmayan *+çı/-+çi-* ekinin *-l* ekiyle birleşip kaynaşarak isimden isim türeten bir yapım eki özelliği kazanması erkenden gerçekleşmiştir. Kâşgarlıının açıklamalarına göre *+çil* ekinin işlevi ‘tabanın bildirdiği kavramda çokluk’ olarak belirdiği gibi,türevleri de sınırlıdır:*yagmurçıl yér*‘yağmuru çok olan yer’,*tüp(i)çil yér* ‘tipisi çok olan yer’,igçil ‘hasta’<ig ‘hasta’(DLT, III),KB igçil ‘hastalıklı’<ig ‘hastalık,hasta’(DLT, III)

Jean Deny, (1943) ‘-cil ve-cin eklerinin ancak on kadar türemesi var’ diyerek çoğu kuş isimleri olan şu kelimeleri verir: *adamcıl, ölümcül, tavşancıl, yılancıl, balıkcıl-balıkcin, güvercin, bildircin, dokurcun*. Yine Deny’ye göre ‘*akçıl,gökçül,kırçıl gibi kelimelerdeki çılısıfatları ise Türk lugatçilerinin fikri hilafına olarak bir ek değildir.Bunlar hakikatta kül rengi ‘gris’,benekli ‘tachete’ manasında bir çıl’dır ki evvelki kelimelerle mürekkep sıfat halindedirler’*.

Bu görüşü Tahsin Banguoğlu (1990) da paylaşır; *akçıl, gökçül, kırçıl* gibi kelimeleri ‘-çil Sıfatları’ başlığı altında değerlendirir.Banguoğlu’na göre ‘-çil Sıfatları’, ‘*anlatımı ve önsesinin akıcılar önünde ünlüleşmemesi ile -cil ekinden ayrılır’*.

Gerek Deny gerekse Banguoğlu’nun renk sıfatları türeten +çıl/+çil ekinin kökeninde +çil ‘benekli’ kelimesini tasarlamaları, kabule değer bir fikir olarak gözükmemektedir.

Muharrem Ergin (1972) ise bu iki şekli aynı ek olarak değerlendirmiştir. Ergin’in +cıl/+cil,+cul/+cül,+çıl/+çil,+çul/+çül ekine ilişkin düşünceleri şöyledir: ‘*İşlek olmayan eklerden biridir.Fakat üç beş misali vardır.ev-cil,ben-cil,balık-çıl,tavşan-cil misallerinde bir şeye düşkünlük; ölüm-cül ‘ölüm hâlinde’,kır-çıl, ak-çıl ‘aka çalan’ misallerinde bir benzetme ifade eder. Yani umumiyetle bir benzetme ve daha çok mübalaga mânâsı vardır. Eski Türkçe ek -çıl,-çil şeklinde idi. Bugün uyumlara bağlıdır’*.

2.1.1. Bu ek,tabanın bildirdiği nesneye düşkünlüğü,ilgiyi,yönelişi gösterme niteliğinde kuş, avcı kuş, yırtıcı hayvan isimleri yapar: *balıkcıl* ‘balıkla beslenen büyük bir kuş cinsi’(Korkmaz,1973),Kzn. *balıkçıl* ‘boz renkli bir kuş’(Korkmaz,1994),Azb. *balıçıl* ‘turna çeşitlerinden balıkla beslenen bir kuş’(Azb T S, I), Çağ. *bağıçıl* ‘yaban güvercini’ (Korkmaz,1994), *balcıl* ‘işçi arı’(Derl S, II), *buğdaycıl* ‘bataklık yerlerde, patates, pancar tarlalarında yaşayan göçücü bir kuş’(Türk S, I), *çalıcıl* ‘çalı kuşu’(Derl S, III), *çamurçıl* ‘balıkçıl’ (Derl S, III,), *kurtçıl-kurtcul* ‘kurt boğan, atılan köpek’(Derl S, VIII), *sıçancıl* ‘kerkenez kuşu’ (Derl S, X), Çağ. *sıçançıl* ‘doğan kuşu’ (Korkmaz,1994), *tavşancıl* ‘çoğu tavşan avlamakla beslenen kartal, akbaba gibi yırtıcı kuşlara verilen ad’(Türk S, II), ETT *tavşancıl* ‘tavşan avlayarak beslenen bir çeşit kartal’ (Dilçin,1991), Azb. *dovşancıl* ‘kuzgun’(Altaylı, 1994a), Çağ., Kzn. *tuşancıl* ‘kartal’ (Korkmaz, 1994), *yılancıl* ‘en çok yılanla beslenen bir kuş’(Türk S, II).

Banguoğlu (1990)’nun, ‘*Daha Kâşgarlının (1072)az verimli saydığı bu ek anlatım özelliği sebebiyle terimler yapmak hususunda zamanımızda işlek hale gelmiş ve işe*

yaramıştır’ şeklindeki tespitine katılmamak mümkün değildir: *arpacıl* ‘ tahıl tarlalarında bulunan, serçe büyüklüğünde bir çeşit kuş, arpa kuşu’ (Derl S, I), *arıcıl* ‘bal arılarını yiyerek geçinen, serçeden az büyük, türlü renkli ve bağ bozumu zamanı gelen bir göçmen kuş’ *bataklıkçı* ‘bataklıkları seven, bataklıklarda yaşayan (bitki,hayvan)’ (Türk S, I), *böcekçil* ‘böcek yiyen, böceklerle beslenen (hayvan veya bitki)’(Türk S, I), *etçil* ‘genellikle etle beslenen (hayvan veya bitki)’ (Türk S, I), *gölcül* ‘göllerde, göl kıyılarında yetişen veya yaşayan ’ (Türk S, I), *kancıl* ‘kanda yaşayan asalak’ (Türk S, II), *kireççil* ‘(bitki için)kireçli topraktan hoşlanan,kireçli toprakta yetişen, kireçyeren karıştı’ (Türk S, II) , *kurtçul* ‘kurtçuklarla beslenen (hayvan)’(Türk S, II), *leşçil* ‘leşle beslenen (hayvan) ’ (Türk S, II), *kurakçıl* ‘(bitki için)kurak yerde yetişen, kurak yerden hoşlanan’(Türk S II,1408), *nemcil* ‘nemden ve nemli yerden hoşlanan (bitki), hidrofil’ (Türk S, II), *otçul* ‘otla beslenen(hayvan)’(Türk S, II), *silisçil* ‘silisli yerde yetişen (bitki)’(Türk S, II), *sucul* 1. ‘suyu seven,suya düşkün’;2. ‘suyu çeken, hidrofil’ (Türk S, II), *sürücül* ‘sürü durumunda yaşayan’ (Türk S, II), *tanecil* ‘tahılla beslenen’ (Türk S, II), *taşçıl* 1. ‘taşı andıran, taş gibi’; 2. ‘taşlar ve kayalar üzerinde veya taşlı topraklarda yetişen’ (Türk S, II), *toprakçıl* ‘toprakta yaşayan hayvan türü’ (Türk S, II), *tuzcul* ‘tuzlu toprakları seven(bitki)’ (Türk S, II), *yemişçil* ‘yemişle beslenen’ (Türk S, II), *yosuncul* ‘yosunla beslenen veya yosunların içinde yaşayan’ (Türk S, II).

2.1.2. Ek,yine ‘düşkünlük’, ‘alışkınlık’, ‘yöneliş’ işlevleriyle eski-yeni türlü sıfatların teşkilinde de değerlendirilmiştir: ETT *adamcıl* ‘insana saldıran (hayvan), *adamcillan-* ‘adam gibi görünmek, adamlık taslamak’ (Y Tar S), TT (ağ.) *adamcıl* ‘insandan kaçmayan, evcil’ (Derl S, XII). *adamcıl* kelimesinin Türkiye Türkçesinde ‘vahşi’ ve ‘ehli’ olmak üzere iki ayrı ve birbirine karşıt anlam taşınması için bkz. Karamanlıoğlu, (1966). Azb. *adamcıl* ay. (Azb T S). *alımcıl* 1. ‘talip, müşteri, satın almaya istekli olan kimse’; 2. ‘anlayışlı, hassas, alıngan, onurlu’ (Derl S, I), *anacıl* ‘babadan çok annesini seven, anneye düşkün çocuk’ (Derl S, I). Yazı diline aktarılmış sözlere göre: *anacıl* ‘anasına düşkün çocuk’ (Türk S, I), *babacıl* ‘babasına düşkün çocuk’ (Derl S, II). Yazı diline aktarılmıştır: *babacıl* ‘babasını çok seven, babasına çok düşkün olan’ (Türk S, I), *barışçıl* 1. ‘barışı seven, barışsever, sulhçu, sulhsever, sulhperver’; 2. ‘barışı amaçlayan, barışı öngören’ (Türk S, I). Yeni sözlere göre: *bencil* ‘arabozan’ (Derl S, II). Yazı diline ‘nefsine düşkün, ben (ego)’ine düşkün’ anlamlandırılmasıyla aktarılmıştır: *bencil* 1. ‘yalnız kendisini düşünen, kendi çıkarlarını herkesinkinden üstün tutan, hodbin, hodkâm, egoist’; 2. ‘bencilik öğretisine inanan’ (Türk S, I), *boğaççıl* ‘obur, pisboğaz’

(Derl S, II) <boğaz+cıl, boğazcıl ‘hazır yiyici’ (Derl S, II), Azb. *boğazcıl* ‘boğazına düşkün; hırslı’(Az T D K), *bütüncül* ‘totaliter’ (Türk S, I). Çevirme söz olarak kavramı çağrıştırmamaktadır. Bu kelime ‘küllî, tümel’ karşılığı kullanılacağı gibi ‘üniter’ anlamıyla da değerlendirilmektedir. *erkekçil* ‘erkeğe düşkün’(Türk S, I). Yeni sözlere *evcil* ‘evine düşkün adam’ (Derl S, V) Yazı diline de aktarılmıştır: *evcil* ‘eve ve insana alışmış, kendisinden yararlanabilen (hayvan), ehlî, yabanî karşıtı’ (Türk S, I), Azb. *evcil* ‘eve, insana alışmış, ehlî’ (Azb T S, I), *insancıl* 1. ‘insan seven’;2. ‘insanla ilgili’;3. ‘insana değer veren’;4. ‘insancılık yanlısı olan, hümanist’ (Türk S, II). Yeni sözlere *iyicil* 1. ‘iyilik etmeyi seven, hayırhah’; 2. ‘(hastalık için)sonu iyi, tehlikesiz, kötücül olmayan’ (Türk S, I), *kadıncıl* ‘kadınlara düşkün, kadın düşkün, zendost’ (Türk S, II). Yeni sözlere *kötücül* 1. ‘kötülük isteyen (kimse)’; 2. ‘kötülük eden, zarar veren’; 3. ‘(hastalık veya ruh için) tehlikesi olan, habis’ (Türk S, II). Yeni sözlere *Kırg. menmençil* ‘övüngen’ (Kırg S, II), *Kırg. özümçül* ‘hodbin, hodkâm’ (Kırg S, II). *özgeçil* ‘diğerkâm’ (Türk S, II). *verimcil ol-* ‘vermek isteğinde olmak’ (Derl S, XII) söz öbeğinde gözlenen *verimcil* kelimesini güzelim Türkçe verimin Farsça –*kâr* yanında sırttığı *verimkâr* yerine yazı diline aktarabiliriz: *verimkâr* hlk. ‘vermeye yatkın, verme eğiliminde olan, gönüllü(kimse)’ (Türk S, II).

2.1.3. Ek, ‘yakınlık, yakın olma’da bildirir: *ölümcül* ‘can çekişen,ağır hasta’(Derl S, IX,3333),*ölümcül* 1. ‘ölümle sona erme ihtimali olan veya ölümle sona eren’; 2.‘can çekişen’ (Türk S, II), Azb. *ölümcül* ay. (Altaylı, 1994b).

2.1.4. Ek, ‘sıralama’ işlevinin belirlediği sıfatlar da yapar. *başçıl~başçul* ‘başkan, başbuğ , lider’(Derl S, II), *başçıl~başçın* ‘baş, önder’ (Derl S, XII), Azb. *başçıl* ay. (Altaylı, 1994a), *dibcil~dipçil~dipçil* ‘sonuncu’(Derl S, IV), *ortancıl~ortancı* ‘büyükle küçük arasındaki çocuk, ortanca’(Derl S, XII),Azb. *ortancıl* ay. (Azb T S, II). Ağızlarda ‘önder’ (Derl S, XII), ‘önce gelen’, ‘birinci’, ‘başta giden’(Derl S, IX) şeklinde anlaşılan *öncül* kelimesi ‘mukaddem’ karşılığı olarak bilim diline kazandırılmıştır (Türk S, II). Azb. *öncül* 1. ‘öncü,ilerici’; 2. ‘önder, önde giden, ileride giden, önderlik eden’ (Altaylı, 1994b). Aynı şekilde *soncul* ‘sonuncu, sonuncu çocuk’ (Derl S, X) sözü de ‘son bulma özelliği olan’ (Türk S, II) anlamıyla yazı diline kazandırılmıştır.

2.1.5. Tabanın bildirdiği nesneyle donanmış olma: Kkalp. *kırşıl* ‘kirli’ (Kkalp T T S, II), Kzk *kırşıl* ay. (Kzk T S), TT (ağ.) *yaşçıl* ‘nemli’ (Derl S, XI), Kırg. *caançıl* ‘yağışlı, yağmurlu’(Kırg S I), Türkm. *gaygıçıl* ‘hüzünlü, mahzun, kederli’ (Türkm-Türk S).

2.1.6. Ekin, yazı dilimizde ‘nispet’ işlevi ile değerlendirilmesi olumlu bir gelişmedir: *eskicil* ‘arkaik’, yabancı ‘egzotik’ (Türk S, II), *sesçil* ‘fonetik’ (Türk S, II), *merkezçil* ‘merkeze doğru yaklaşan’ (Türk S, II), *çağcıl* ‘asrî, modern’ (Türk S, I). Ancak kimi türetmelerde yapıcı bir zorlama dikkatimizi çeker: *birincil* ‘birinci derecede olan, aslî’, *ikincil* ‘ikinci derecede olan, tali, sekonder’, *üçüncül* ‘sülâsî, tersiyer’.

2.1.7. Ek, renk isimlerine gelerek benzerlik /küçültme sıfatları yapar: ETT *akçıl* ‘beyazımtırak’ (Y Tar S), *akcılrak* ‘beyaza çalar, beyazımsı’ (age), Çağ. *agçıl* ‘beyazca’ (Brockelmann, 1951) YTT *akçıl* ‘rengini atmış, ağarmış, içinde ak renk bulunan’(Türk S, I), TT (ağ.) *akcıl ~akçıl* ‘beyaza yakın, beyazı çok, rengini atmış, solmuş (kumaş vs. hakkında)’ (Derl S, I), Kzk. *akşıl* ‘beyazımsı’ (Kzk T S), Kkalp. *akşıl* ay. (Kkalp T T S, I), ETT *bozcıl* ‘boz renkli, bozumtırak’ (Y Tar S), *gökçil* ‘mavimsi, gök rengine çalar’ (age), TT(ağ.) *gökçül* ‘mora yakın, mavimsi’ (Derl S, VI), Kırg. *kökçül* ‘mavimsi, göğe çalan, hafifçe kır’ (Kırg S, II), Kzk. *kökşil* ‘mavimsi’ (Kzk T T S, I), Kkalp. *kökşil* ay. (Kkalp T T S, III), YTT *kırçıl* 1. ‘kırışmaya başlamış, kır renkli’; 2. ‘bu renkte saç olan’ (Türk S, II).

2.2.+cim-/+cim-,+çim,+jim

Sayı türevlerde gözlenen bu ekin +çı-/+çi- ekinin –m ekiyle birleşip kaynaşmasıyla oluştuğu bellidir. O. Ş. Gökyay (1976), ‘Unutulmuş Bir Ek mi?’ adlı yazısında +cim ekinden söz ederken başlıca tanıkları *kıvılcım~kığılcım* ve *sıkılcım* kelimeleridir. Ancak *sıkılcım* kelimesini tabanındaki *sıkıl-* fiilinden ötürü *kıvılcım* sözünden ayrı değerlendirmek durumundayız.

Türkiye Türkçesinde *kığılcım* ‘ateşten sıçrayan küçük parça, eşanl. *şerâre*’ (Tem T S, II) ve *kıvılcım* (age), Azerbaycan Türkçesinde *gığılcım* (Az b T S, I), Gagauz Türkçesinde *kıvılcım* şekillerinde tespit edilen kelimenin kökeninde *kığ* ve ondan genişlemiş *kıvil* kelimesini buluruz. Şâmilü’l-Lügat’ta (XVI.yy) *sirişk* karşılığı olarak ‘gözyaşı ve od kığı’ deniyor (TarS IV). Denizli ağzındaki *kıvil*‘ateşten sıçrayan küçük ateş parçaları, kıvılcım’ (Derl S, VII), *kıvılcım* sözünün köken açıklamasına ışık tutacak niteliktedir: <*kıvil~kığıl +cim (<+çı-m).

Kırg. *kögülcüm* ‘mavi’ (Kırg S, II), Kzk.*kögiljim* ‘mavimsi, maviye yakın’ (Kzk TS) kelimesinde de bu ek bahis konusudur <*kögül~kögil+cim(<+çı-m).*kögül~kögil gövdesi kızıl, yeşil kelimeleri gibi +l(+il,+ül) ekinden türemiş olmalıdır: *kök ‘mavi’ +il.

Türkiye ağızlarında ve Azerbaycan Türkçesinde yaşayan *elçim~elçin* sözüde de aynı eki görebiliriz: T T(ağ.) *elçim~elçin* 1. ‘az, bir kerede ele alınabilecek kadar az olan nesne’; 2. ‘tutam, bir avucun alabileceği miktar, bir demet, bir parça’; 3. ‘bir tutam’(Hacaloğlu, 1992) < *el ‘el’+çim(< *+çim-m); krş. elmek 1. ‘bir tutam, bir avucun aldığı kadar’; 2. ‘bir avuç’ (Derl S, V) < **el+i-mek*.

2.3.+cımak/+cimek,+cümek

Yalnız Türkmen Türkçesinde karşılaşılan ve sıfatlar türeten bu ek de +çim-/+çim-ekinden gelişmiştir: +cımak/+cimek < *+çim-mak/+çim-mek veya +çim-m+ak (*küçültme/benzerlik eki*) / +çim-m+ek (*küçültme/benzerlik eki*). Hezirki Zaman Türkmen Dili’nde sıfat yapan ekler bahsinde bu ekle ilgili iki örnek şudur: *gülcümek*(yer), *yağcımak*(çorba). İlk örnek ‘güllü, güllü çok olan’ diye anlamlandırılabilir. Aynı eserde ‘sıfat dereceleri’ bahsinde ‘nesnelere renk bakımından azlığı gösteren –cımak/-cimek eki, sadece renk ifade eden ak ve gök sıfatlarının sonuna ekleniyor: *akcımak*(eşya), *gökcimek*(palto)’ açıklaması bulunmaktadır (Biray, 1999).

Türkmence-Türkçe Sözlük’te bu ekten türemiş şu sözler yer alır: *külcümek* ‘kül rengi, gri’ (Türkm-Türk S) < *kül* ‘kül’, *çañcımak* ‘tozlu’ (Türkm-Türk S) < *çañ* ‘toz’, *kircimek* 1. ‘kirlimsi’; 2. ‘çabuk kir tutan’ (Türkm-Türk S) < *kir* ‘kir’ (age), krş. *kircik-* ‘hafifçe kirlenmek (elbise için)’ (Türkm-Türk S), *yāğcımak* ‘yağlı’ (Türkm-Türk S) < *yāğ* ‘yağ’ (age). +cımak/+cimek, +cümek ekinin sadece renk isimlerinde eklenmediği örneklerden anlaşılmaktadır.

2.4.+cım/+cin,+çim/+çin,+cun

Kuş adlarında yaygın olarak kullanılan bu ek de +çim-/+çim- ekinin –n ekiyle birleşip kaynaşmasıyla oluşmuş, erkenden isimden isim türeten bir ek olmuştur.

2.4.1. Bu ekten türemiş kelimelerin bir bölümü +çim-/+çim- ekinde olduğu gibi ‘düşkünlük’ bildirir: DLT *balıkçım* ‘balıkçıl, balık avlayan bir ak kuş’ (DLT, I); ETT *balıkçım~ balıkçıl~balıkçır* ‘balıkçıl’ (Tar S I), TT(ağ.) *balıkçım* ‘balıkçıl’ (Derl S, XII), *balıkçım~ balıkçın~balıkçıl* ‘balıkçıl’(Derl S, II), *bayırcım* ‘bir cins tarla kuşu’ (Derl S, II), *buruççun* ‘kınalı tüylü, düz gagalı, güvercin büyüklüğünde bir kuş’ (Derl S, II) < *buruç* ‘ökse otu’ veya *buruç* ‘meyvesiz ağaçların ilkbaharda verdikleri tohuma benzer şeyler’, *çamurcun* ‘göllerde ve bataklık yerlerde yaşayan küçük bir cins ördek’(Eren, 1999), *sığırçım* ‘sığircik kuşu’(Hacaloğlu, 1992), T T(ağ.) *sığırçım* ay. (Derl S, XII) T

T(ağ.) *sinekçin~sinekçil* ‘boz ve yeşilimsi renkli, küçük bir çeşit kuş’(Derl S, X.), *tarlacın* ‘toygar kuşu,tarla kuşu’(Derl S, X), *yağmurcun* ‘bataklık ve su kenarlarında yaşayan bir kuş’; *altın yağmurcun* (*Pluvialis aspricaria*); *gümüş yağmurcun* (*Pluvialis squatarola*) (Eren, 1999).

2.4.2. Bir bölümü de ‘benzerlik’ ifade eder: *bardakcın~bardakcıl* ‘ağaçlarda, taş kovuklarda bardak şeklinde yuva yapan bir kuş’(Derl S, II), *çıkırkçın* ‘bir ördek türü’ (Türk S, I), *kaşıkçın* ‘ördekgillerden, gagası kaşık biçiminde, tüyleri ak, kara, kahverengi, ayakları kırmızı bir kuş’ (Türk S, II), *tarakçın~tarakçıl~tarakçır* ‘başında tarak biçiminde tüyleri olan bir çeşit kuş’ (Derl S, X), *darakçın~darakcın~darak kuşu* ‘çavuş kuşu’(Derl S, IV).

2.4.3. Daha çok Türkiye Türkçesiyle Azerbaycan Türkçesinde türemelerine tanık olunan, renk isimlerinden az sayıda küçültme/benzerlik sıfatları türeten *+şın/+şin* eki de *+çı/+çi-* ekinden gelişmiş olmalıdır: *+şın/+şin< *+çın/+çin< *+çı-n/+çi-n*.

Banguoğlu, *+şin* ekinin, insan tipi belirten okşama sıfatları yapan *+iş* ekinden (*göğüş , maviş, tombiş, nonoş, minnoş, kirloş*)bir uzatma olduğu sanınsındadır(1990:182).

Ergin (1972) ise ekin kökenine ilişkin bir açıklama getirmez; *sarışın ,karaşın, mavişin, akşın, gökşin* misallerini verir.

+çin(~+şin) eki,Orta Türkçede tek örnekle gözlenir: KB *kökçin* ‘göğümsü, kır’ (DLT, III) <kök ‘mavi, yeşil’, DLT *kökşin* ‘göğümsü, gök renkte’ (DLT, IV). Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *ç>ş* değişmesiyle ilgili örnekler için bkz. Tekin (1988).YTT *akşın* ‘kıllarında ve gözlerinde, bazen de derisinde doğuştan boya maddesi bulunmadığı için her yanı ak olan (hayvan veya insan), çapar, albino’(Türk S, I). Bu kelime örneksme ile ortaya çıkmış yeni sözlereindir. Azb. *ağşın* 1. ‘ak yüzlü’;2. ‘zayıf, arık, solgun yüzlü’(Biray,1999), TT(ağ.), *gökşin* ‘gök kuşağı, ebe kuşağı, alkım’ (Derl S, VI), Özb. *kökşin* ‘yeşil’(Coşkun, 2000), Azb. *garaşın* ‘esmer, buğday tenli’(Azb T S, I). Yeni Türkiye Türkçesinde ilkin Yakup Kadri’de gördüğümüz *karaşın* ‘esmer’(Türk S, II) da örneksmeli sözlereindir olmalıdır. YTT *sarışın* 1. ‘sarı saçlı ve ak tenli kimse’; 2. ‘sarıya yakın renkli’ (Türk S, II), Azb. *sarışın* ‘sarı benizli, sarı saçlı ve beyaz tenli’(Altaylı, 1994b).

KAYNAKLAR

- Altaylı,S., 1994a, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Altaylı,S., 1994b, Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Arat, R.R., 1979, Kutadgu Bilig III(İndeks) (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan O.F.Sertkaya-N.Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- 1991, Divanü Lûgat-it –Türk Dizini ‘Endeks’IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Atalay, B., 1992, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III,:Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu,T., 1990, Türkçenin Grameri,:Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Biray,H., 1999, Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Brockelmann, C., 1951, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens, Leiden.
- Caferoğlu, A., 1968, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Coşkun, V., 2000, Özbek Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Clauson, G., 1972, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century-Turkish, Oxford University Pres, London.
- Deny, J., 1943, Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi,Beşinci Fasikül (Terc. Ali Ulvi Elöve), Maarif Vekaleti Yayınları, İstanbul.
- Derl S., 1963-1982, Derleme Sözlüğü I-XII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eren, H., 1999, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Ergin, M., 1972, Türk Dil Bilgisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- von Gabain, A., (1988) Eski Türkçenin Grameri (Çev.:Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gökyay, O. Ş., 1976, ‘Unutulmuş Bir Ek mi?’,TDAY-B 1975-1976, 183-185.
- Hacaloğlu, R.A., 1992, Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu, Ankara.
- Kkalp TTS, 1982-1992, Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözlüğü I-IV, Karakalpakstan Baspası, Nökis.
- Karamanlioğlu, A.F., 1996, Türk Kültürü, 44, 20-23.
- Kzk T T S, 1959-1961, Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdüğü I-II, (Red.:İ.Kenesbayev), Kazak SSR Gılım Akademiyasının Baspası, Almatı.
- Kzk T S, 1984, Kazak Türkçesi Sözlüğü (Çev.:H.Oraltay-N.Yüce-S.Pınar), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Korkmaz, Z., 1967, Türk Dili, 187, 514-518.
- Korkmaz, Z., 1973, Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya-Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Korkmaz, Z., 1994, Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, R., 1997, Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Poppe, N., 1992, Moğol Yazı Dilinin Grameri (Çev.:Günay Karaağaç), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Tar S., 1963-1972, Tarama Sözlüğü I-VIII, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T., 1988, 'Türkçe/Ş/,Çuvaşça/Ş/ve Moğolca/Ç/', TDAY-B 1986, 71-75.
- Türkm-Türk S, 1995, Türkmence-Türkçe Sözlük, (Hzl.:T.Tekin-M.Ölmez-E.Ceylan-Z.Ölmez-S.Eker), Simurg Yayınları, Ankara.
- T T S, 1985, Temel Türkçe Sözlük I-II (Sadelerştirilmiş ve Genişletilmiş Kamus-ı Türki.İlmi Kontrol ve Redaksiyon:Mertol Tulum), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.
- Türk S, 1988, Türkçe Sözlük I-II (Hzl.:İ.Parlatır-N.Gözaydın-H.Zülfikar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Y Tar S., 1983, Yeni Tarama Sözlüğü (Dzl.:Cem Dilçin), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Kısaltmalar

- Age :adı geçen eser
- ağ. :ağız
- ay. :aynı anlamda
- Azb. :Azerbaycan Türkçesi
- Az TDK :Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu(→Hacaloğlu)
- Çağ. :Çağatay Türkçesi
- DLT :Divanü Lûgat-it-Türk(→Atalay)
- ET :Eski Türkçe
- ETT :Eski Türkiye Türkçesi
- KB :Kutadgu Bilig(→Arat)
- Kırg. :Kırgız Türkçesi
- Kkalp :Karakalpak Türkçesi
- Kzn. :Kazan Türkçesi
- Kzk. :Kazak Türkçesi
- Özb. :Özbek Türkçesi
- TT :Türkiye Türkçesi
- Türkm. :Türkmen Türkçesi
- Türk S :Türkçe Sözlük
- YTT :Yeni Türkiye Türkçesi